

קדושים בתופת

עמנואל הרומי על מתאבדי אשכנז

א

מקדשי שם שמים בגזרות תתנ"ו הדהימו בזמנם, וממשיכים להדהים, בסיפור גבורתם. זוועות התקופה עיצבו את הפוסי המרטייריום המקובלים באשכנז וקבעו לדורות הבאים את שנת תתנ"ו כשנת הגזרה.¹ בשנים האחרונות סערו הרוחות בעולם המחקר סביב נושאים כמו מקורות הלכתיים אפשריים לקידוש השם יזום ופעיל (כגון התאבדות והריגה), בניגוד לעמדה הסבילה המועדפת על פי המסורת התלמודית ('ייהרג, ואל יעבור'),² או משמעות התנהגות זו על רקע העימות היהודי-הנוצרי.³ אולם מקובל להניח שרוב השורדים קידשו את מעשיהם של מקדשי השם. הדברים נכונים במיוחד לכותבי הכרוניקות ומחברי

* הפרופ' בנימין בר־תקוה, חיים סולוביצ'יק ודניאל שפרבר קראו את הגרסה הראשונה של המאמר. אני מודה להם על הערותיהם. כמובן האחריות לכתוב היא שלי בלבד.

1 הקר. לאור השימוש הבלעדי המקביל במילה הגירוש בקרב מגורשי ספרד, והשימוש במילה המלחמה או החורבן בקרב ניצולי שואה, נראה שיש מקום למחקר השוואתי של התהליך שבו מילים מקבלות משמעות בסימון אסונות אף שגזרות, גירושים ומלחמות היו למכביר מלבד אלו שהתחוללו בשנים תתנ"ו, רנ"ב ות"ש-תש"ה.

2 בבלי, סנהדרין עד ע"א; עבודה זרה נד ע"א; רמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה ה, א-ד. וראו למשל: גרוסמן, שורשי קידוש השם; גרוסמן, הרקע התרבותי והחברתי; תא־שמע, התאבדות ורצח; סולוביצ'יק, הלכה ותמורה; סולוביצ'יק, הלכה והרמנויטיקה, עמ' 77-108.

3 יובל; ראו גם: ברגר, ממסעי הצלב לעלילות דם; לסקר.

הפיוטים שהנציחו את זכר הקדושים, ושביקשו לשכנע את הדורות הבאים לקבל את דרכם.⁴

מנגד, כפי שהדגיש חיים סולוביצ'יק, התגובות בקרב אנשי ההלכה, ובמיוחד בעלי התוספות, היו מוסיגות. במסורת התלמודית המקובלת אין הצדקה להתאבדות – וקל וחומר בן בנו של קל וחומר לרצח – כדי למנוע המרת דת.⁵ אך למרות זאת לא פצו פה נגד מעשיהם של הקדושים. אנשי ההלכה, כמיטב המסורת של בעלי התוספות, סרקו את הספרות הרבנית לאורכה ולרוחבה כדי ליישב את מנהג היהודים לשלוח יד בנפשם עם המסורת התלמודית.⁶ סולוביצ'יק הראה שהמסה הקריטית של המאמצים האלה הוקדשה להצדקת התאבדות על קידוש השם, אולם על מעשי רצח עברו בשתיקה רועמת.⁷ מחד גיסא לא היה אפשר להתכחש לגבורתם של המתים על ייחוד השם. מאידך גיסא גבורתם באה לידי ביטוי בדפוסים בלתי קבילים בעליל מבחינה הלכתית. לכן העדיפו לעבור על הבעיה בשתיקה.⁸

למען האמת במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה אכן היו כמה קולות הסתייגות. ידועה למשל תשובה של ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנברג (1215-1293) לשואל שהרג את אשתו וילדיו מפחד הפורעים וניצל בטרם הספיק לשלוח יד בנפשו. שאלתו המוזעזעת הכתה את מהר"ם בהלם ('לא ידענא שפיר מאי אידון ביה' אינני יודע היטב מה לדון בו)). אמנם בכל הנוגע להיתר להתאבד כדי להימנע מהמרת דת היה מהר"ם יכול לעמוד על כתפיו הרחבות של רבנו תם, שהציע בסיס למעשה כזה. אולם השאלה לא נסבה על ההתאבדות, אלא על הצדקת הריגת אשתו וילדיו של השואל. אף שמהר"ם חש אי נוחות, הוא בכל זאת הצדיק את המעשה:

מיהו דבר זה פשט היתרו, כי שמענו שהרבה גדולים שהיו שוחטים את בניהם ובנותיהם, וגם רבי קלונימוס עשה כן בקינה המתחלת 'אמרתי שעו מני'. וזנ"ל [וזה נראה לי] להביא ראייה להתיר, דכי היכי דאמר יכול כשאוּל? ת"ל [תלמוד לומר] אך [את דמכם לנפשתיכם אדרש],⁹ ה"נ [הכא נמי, כן

מוגן בזכויות יוצרים

- 4 גולדין, עמ' 52-56.
- 5 סולוביצ'יק, הלכה ותמורה, עמ' 208-209.
- 6 שם, עמ' 209-211.
- 7 שם. השו"ת: קנרפוגל.
- 8 קנרפוגל ציין כמה פוסקים, אמנם לא מן המובילים, שהצליחו להצדיק אפילו רצח של הזולת כדי להצילו ממי הטבילה המאררים. ראו: קנרפוגל, עמ' 211-216.
- 9 בראשית רבה לד, יג, עמ' 324.

הוא] נימא דההורג את חברו מותר... ומי שמטעינו כפרה הוא מוציא לעז על החסידים הראשונים. ואחרי שכוונת יצרו היה לטובה; מרוב אהבת יוצרינו יתברך שמו פגע ונגע במחמד עיניו, גם הם חילו את פניו על ככה.¹⁰

בניסיון לבסס את ההריגה כמרכיב במצוות קידוש השם הזכיר מהר"ם קודם כול את התקדים או המנהג לעשות זאת ('שהרבה גדולים שהיו שוחטים את בניהם ובנותיהם'). אחר כך, בעקבות ר' שמשון (הר"ש) משאנץ (1150 לערך – 1216 או 1230), הוא ניכס מדרש שמטרתו המקורית הייתה דווקא לאסור שפיכות דמים והתאבדות, מדרש שכפי שכבר הוכיח סולוביצ'יק, אין בכוחו להצדיק את מעשה השואל.¹¹ ברור לחלוטין שכל כוונתו של מהר"ם הייתה להצדיק את המעשה הנדון ולפטור את השורד מאשמה. מתוך שילוב של הלכה ורטוריקה הוא קבע שההלכה האוסרת התאבדות ורצח איננה רלוונטית במקרה של קידוש השם ('אחרי שכוונת יצרו היה לטובה; מרוב אהבת יוצרינו יתברך שמו פגע ונגע במחמד עיניו').

טענת מהר"ם, שאין לה אחיזה במקורות הרישומיים של ההלכה, מבטאת יפה את הקונפליקט הבלתי אפשרי שהוא וקודמיו היו נתונים בו.¹² הם לא יכלו שלא לקבל בחיוב את מעשי הקדושים, אך לא היה להם יסוד הלכתי ברור להצדיקם, ולכן אלתרו ככל יכולתם. תפיסת עולמם הדתית והשכנוע העצמי העמוק בצדקת מעשי הקדושים, לא הותירו להם ברירה אלא למצוא איזון דרך להצדיק באמצעות המקורות הרישומיים שעמדו לנגד עיניהם את מעשי הזוועה שעשו יהודים בגזרות תתנ"ו.¹³

10 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, ב, סי' נט.

11 תוספות ר"ש משאנץ, עבודה זרה, דף יח ע"א, ד"ה 'מוטב', ראו: שיטת הקדמונים, ב, עמ' סה. וראו סולוביצ'יק, הלכה והרמנויטיקה, עמ' 98-101. ליחס התלמוד להתאבדות, השו"ב בלי, סנהדרין נז ע"ב; רמב"ם, משנה תורה, הלכות רוצח ושמירת נפש ב, א-ג; וראו דיון רחב: ליכטנשטיין.

12 סולוביצ'יק, הלכה ותמורה, עמ' 208-210; סולוביצ'יק, הלכה והרמנויטיקה, עמ' 79.

13 סולוביצ'יק, הלכה והרמנויטיקה, שם. הקושי של מהר"ם בא לידי ביטוי כבר בפתיחת התשובה: 'לא ידענא שפיר מה אידון ביה, כי ודאי ההורג עצמו על ייחוד ה' רשאי לחבול בעצמו', כלומר לא היו לו הוכחות הלכתיות, אולם הוא היה סמוך ובטוח שהמעשה מותר.

בדור הבא בספר עדיין עוררה שאלת קידוש השם אי נוחות, אם כי במידה פחותה מזו שחש מהר"ם. ר' יום טוב בן אברהם אישבילי (ריטב"א, 1250 לערך – 1330), בסרגוסה, כתב בעניין זה:

הא דאמרין בהגדה דר' חנינא בן תרדיון מוטב יטלנה מי שנתנה ולא אחבול בעצמי. כתוב בגליוני התוספות שהיה אומר ר"ת (ורבנו תם) דהיכא שמתירא שלא יכריחוהו לעבור על דת מותר לחבול בעצמו, והכי איתא במדרש (בראשית רבה לד, יד) כתיב (בראשית ט, ה) אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש מכאן אזהרה לאדם שלא יחבול בעצמו. יכול אפי' לון כשאל מלך ישראל, פירוש שחבל בעצמו מפני שהיה מתירא שמא יעבירוהו על דת, תלמוד לומר אך מי עט, דבכי האי גונא שרי, ומכאן לומדין לשחוט הנערים בגזירות מפני העברת הדת, ע"כ (עד כאן) מצאתי בגליוני התוספות, והם דברים שצריכין תלמוד ועיון גדול, אלא שכבר הורה זקן, ושמענו בשם גדולי צרפת שהתירו כן הלכה למעשה (ההדגשות שלי).¹⁴

ריטב"א שחזר את טיעונו הבסיסי של מהר"ם. הוא רמז שאיננו מסכים עם המהלך הזה, הסתפק ברישום היתרם של גדולי צרפת, והשאיר את הדברים בגדר 'צריכין תלמוד ועיון גדול'. גם הוא לא היה מוכן לקרוא תיגר על הממיתים את עצמם ואת זולתם על קידוש השם. לכאורה שתיקתו משמעותית מזו של מהר"ם. מהר"ם היה גדול חכמי אשכנז בדורו, יורשם של חכמי גרמניה וצרפת מני ימי ר' גרשם מאור הגולה (960-1028) ומורו ר' ליאונטין (סוף המאה העשירית – תחילת המאה האחת עשרה). ריטב"א, למרות תלותו המתודית בחכמי צרפת – שאת תורתם קיבל מרבותיו ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (רשב"א, 1235-1310) ור' אהרן הלוי (רא"ה, 1235-1303) – היה אמון על מסורת ספרד, וזו דבקה במסורת התלמודית, שכאמור לא השאירה מקום לקידוש השם יום.¹⁵ מנגד קריאה מדויקת בדברי הריטב"א מגלה שהוא מילא פיו מים מתוך יראת הכבוד שרחש לרבנו תם ('אלא שכבר הורה זקן'), לאו דווקא למעשיהם של קדושי אשכנז. לא מכבר התברר שעוד במאה השתים עשרה הושמעה ביקורת ישירה וחריפה, מפי ר' יהודה החסיד (1149-1217 לערך), על המזמינים לעצמם מות קדושים. ביקורת זו הופיעה בשני קטעים ב'ספר חסידים':

14 חידושי הריטב"א עבודה זרה, דף יח ע"א, עמ' פ-פא (תודתי לפרופ' חיים סולוביצ'יק, שהפנה אותי לדברי הריטב"א).
15 טרם נעשה מחקר מעמיק על חייו ומשנתו של חכם חשוב זה, שמבחינות רבות חתם את תקופת הראשונים בספרד.

שני תלמידים היו בעיר אחת והיו הגוים הורגים את היהודים בעבור שלא היו רוצים להשתמד ואילו שני בחורים נסתרו במחבוא ולא היו גוים יודעים, ובלילה היו יכולים לברוח. אמר אחד: אצא כדי שיהרגוני על קידוש השם, ובפשיעה [בפסיעה] אחת אבוא בגן עדן שהרי ר' חנניה בן תרדיון דרש ברבים ונשרף, וחבירו אמר: אם יבאו עלי איהרג, אבל לא אצא עליהם שהרי ר' אמר לר' חנניא בן תרדיון תמיה אני אם לא נשרף הוא וספר תורה עמו, ור' יהודה בן בבא סמך בין שתי עיירות שלא יהא נודע, ועוד פן ישתכחו דינין.¹⁶ אחד רצה ללכת לעשות צרכיו אמר לו חבירו שמא ימיתוך, אמר הרי על קידוש השם, אמר לו אין לך שכר אלא עון. אם תגרום מיתה לעצמך, ועוד אל תסתכן בבניך ובבני העיר. מה שכתוב ונקדשתי בתוך בני ישראל זהו כשהגוים דוחקים אותם לא יעשה כך וכך ימיתוהו וכן כתיב כי עליך הורגנו כל היום אבל אם הביא את עצמו לידי הריגה עליו כתיב ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש וכתוב ושמור נפשך מאד.¹⁷

קביעתו של החסיד שהמסכן עצמו שלא לצורך 'אין לך שכר אלא עון' חשובה כשלעצמה. היא מבקרת את החיפוש אחרי מות קדושים, תופעה הידועה לנו מהכרוניקות.¹⁸ זאת ועוד, החסיד שלל מכול וכול את הערך הדתי של המעשה הזה והפטיר שמדובר בלא פחות מעברה. לטעמו הדרך היחידה לקדש שם שמים היא מוות סביל, בנסיבות שאי אפשר להתחמק ממנו. ובכל זאת אפילו ר' יהודה החסיד לא האריך בפשר טבעו וטיבו של אותו עון, ולא השמיע ביקורת חריפה מזו על דפוסי מותם של מרטיירים אלה.

ב

לאחרונה נתגלו לי דברי ביקורת קשים וישירים נגד התנהלות קדושי אשכנז ממקור לגמרי לא צפוי: המשורר האיטלקי המפורסם עמנואל בן שלמה הרומי (1265-1330 לערך).¹⁹ במחברת המפורסמת ביותר ביצירתו 'מחברות עמנואל',

16 ספר חסידים, סי' רנא, עמ' 83.
17 שם, סי' תתתקסה, עמ' 334. על יחסם של ר' יהודה החסיד

ובני חוגו לקידוש השם ראו: בן גדליה, עמ' 63-72.

18 הברמן, עמ' מד, עז. לפי הנאמר בתלמוד, ר' חנניה בן תרדיון סיכן את חייו בכוונה, מטעמי קידוש השם. השו"ב בבל, עבודה זרה יח ע"א.

19 הדיון המקיף הטוב ביותר הוא עדיין המבוא המפורט של ירדן למהדורתו 'למחברות עמנואל'. ראו: עמנואל הרומי, מחברות, עמ' יא-מא, 578-587. רוב המחקרים על יצירתו של עמנואל

מחברת 'התופת והעדן' (מחברת 28), תיאר את גורלה של קבוצה שנרדנה לשאול תחתית:

מִשֶׁם נִסְעֵנוּ חֲשִׁים / וְרֵאִינוּ בְּתַפֵּת אַנְשִׁים / חֲשֵׁבְתִים בְּשֹׁכְבֵי קְדוּשִׁים /
מִפְנֵי שֶׁהִשְׁלִיכוּ מִגֵּד נִפְשָׁם / וְקִדְּשׁוּ אֶת אֲדָנָי קְדוֹשִׁים / וְעָשׂוּ מִגּוֹפֵם זִבְחַ
וְעוֹלָה / וְלֹא נִמְצְאוּ בְּשִׁפְתוֹתֵיהֶם עוֹלָה / וְנִפְלְאוּתִי בְּרֵאוּתִי אוֹתָם בְּעֵינַי
רַע / וְשִׁאֲלֹתַי הָאִישׁ הַדּוֹבֵר בִּי עַל זֶה הַמַּאֲרַע / וַיֹּאמֶר אֵלַי אֱלֹהֵי הָאֲנָשִׁים
נִמְצְאוּ בָהֶם חֻזְקָה / כִּי כְמוֹ שֶׁהָיָה לָהֶם לְקַבֵּל הַמְנוֹת הָאֲכֹזְרִית מֵאַהֲבָה /
וְהָיוּ בְּעֵינֵיהֶם מְתוּקָה וְעֵרְבָה / וְלֹאמַר אֲשֶׁרֵינוּ מֵה טוֹב חֲלָקְנוּ / וּמֵה נְעִים
גּוֹרְלָנוּ / כִּי הִגַּעְנוּ אֶל זֶה הַנְּסִיּוֹן / הַיּוֹם נִזְכָּה לַחֲסוֹת בְּסִתְרֵי עֲלִיּוֹן / הַיּוֹם
נִצָּא מֵעֵמֶק הַבְּכָא / וְנִעַמְדָה עַל הַבְּרָכָה / עִם עֲשָׂרָה הַרוּגֵי מְלוֹכָה / הַיּוֹם נִרְאָה
קִרְשֵׁתְנוּ / וּמֵה יָפֵה מְאֹד יִרְשֵׁתְנוּ / הַיּוֹם נִנְחַל חַיֵּי עוֹלָם אֲרָךְ / הַיּוֹם נִנְצָל מִן
הַתַּפֵּת אֲשֶׁר לְרַשָּׁעִים עָרוֹךְ / כֵּן הַתְּקַצְפוּ כְּאַחֲרוֹנָה עַל נַפְשׁוֹתֵם הָאֲכִיזוֹנוֹת /
וְתֵהוּ עַל הָרֵאוּשׁוֹנוֹת / וְאֲבֹדוּ הָרֵאוּשׁוֹנוֹת וְהָאֲחֲרוֹנוֹת / בְּאִמְרָם שְׁמֵרְנוּ מִשְׁמֵרַת
אֲדָנָי וְחֲלָקְנוּ אַחֲרֵינֵי / וּמֵה בָּצַע כִּי שְׁמֵרְנוּ וְכִי חֲלָקְנוּ קִרְדָּנֵי / עַל כֵּן
הַדְּבִיקְתֶם הַרְעָה / וְהָיָה רַק זֹעָה הַכִּיָּן שְׁמוּעָה.²⁰

הקטע איננו משאיר כל מקום לספק שעמנואל שם למטרת חציו את קדושי אשכנז. הרי הוא הבלִיט שני מוטיבים המוכרים היטב מספרות מסעי הצלב: היהודים 'עשו מגופם זבח ועולה', וקיוו 'לחסות בסתר עליון' ולעמוד 'עם עשרה הרוגי מלוכה'. כל המכיר את ספרות מסעי הצלב יודע כמה מרכזי בהם תיאור מעשי היהודים כהקרבת קרבן.²¹ ביטוי מצמרר וטיפוסי לכך נמצא בקינה של ר' דוד בן משולם:

טף ונשים השלימו יחד לעקה,
טלאים המבקרים בלשכת בית המוקד.
יחיד ונשא, עליך נהרג ונשקד,
יחום הזמה אליו ראש מלקד.
כבשים בני שנה לעולה תמימים,

מתמקדים בהיבטיה הספרותיים והפילוסופיים. ראו למשל: ברגמן; הוס; סרמוניטה.

20 עמנואל הרומי, מחברות, עמ' 531-532. מחברת זו הייתה ניסיון לחקות בזעיר אנפין את יצירתו של דנטה אליגיירי 'הקומדיה האלוהית' (*Divina Commedia*). ראו: קאסוטו.

21 שפיגל; מרקוס; כהן, עמ' 103-105.

אוגוסט מיגט, 'טבח היהודים בעיר מץ במסע הצלב הראשון בשנת 1096 [תתנ"ו]', המאה התשע עשרה, מוזאון האמנות וההיסטוריה של מץ, באדיבות The Art Archive/Alamy

מוגן בזכויות יוצרים

כִּבְשׁוּ עוֹלוֹת כְּזִבְחֵי אֱמוּנֵי שְׁלָמִים,
לְאֻמוֹתֵם אוֹמְרִים: לֹא תִכְמְרוּ רַחֲמִים,
לְקַרְבֵּן אֱשֶׁה לִּי נִתְפַקְשְׁנוּ מִמְרוֹמֵים.²²

הביטחון של המתאבד על קידוש השם שהוא עתיד לחבור לצדיקים ולזכות לעולם הבא גם הוא בא לידי ביטוי בספרות התקופה. בדברי המתים במחברת 'התופת והעדן' מהרהרים רגשות כמו אלו ששם מחבר אחת הכרוניקות על גזרות תנ"ו בפיותיהם של יהודי מגנצא:

ואמרו זה לזה נתחזק ונסבול עול היראה הקדושה, כי לפי שעה יהרגו אותנו | וההדגשות של | האויבים וקלה שבמיתות ארבע בחרב, ונהיה חיים וקיימים, נפשותינו בגן עדן באיספקלריא המאירה הגדולה לעולמי עד. ויאמרו בלב שלם ובנפש חפיצה: סוף דבר אין להרהר אחר מידת הקדוש ברוך הוא וברוך שמו, שנתן לנו תורתו וציווי להמיתנו ולהרוג אותנו על יחוד שמו הקדוש. אשרינו אם נעשה רצונו, ואשרי כל מי שנהרג ונשחט וימות על יחוד שמו, ויהא מזומן לעולם הבא וישב במחיצה אחת עם הצדיקים, ר' עקיבא וחביריו יסודי עולם הנהרגים על שמו, ולא עוד אלא שנתחלף לו עולם חושך בעולם אורה ועולם של צרה בעולם שמחה ועולם עובר בעולם קיים לעד ולנצח.²³

תפיסות וציפיות כאלו רווחו באשכנז והיו אמצעי חשוב מאוד בהפצת תורת המרטרירים בקרב היהודים. המשלת מוות על קידוש השם להקרבת קרבן העניקה משמעות וגם מרחק פסיכולוגי למעשים שבתנאים אחרים היו בלתי אפשריים. היא גם סגננה את דפוסי ההתנהגות וכך אפשרה את מימושם. בדומה לכך הציפייה למעבר ישיר לעולם הבא ולחברת קדושי העבר הקלה מאוד על יהודים להיפטר מהעולם הזה ואף ליטול עמם את בני משפחתם לעולם הבא.²⁴

על רקע זה בא עמנואל הרומי והפך את הקערה על פיה. לכאורה צפוי היה שיראה את מקדשי השם יושבים בעטרותיהם ונהנים מזיו השכינה, אך הוא ראה אותם 'בתפֶּת... בְּעֵנֶן רָע'. מה היה שורש טעותם? האם סבר עמנואל שחיי העולם הבא אינם שווים את המשך החיים בעולם הזה? מסקנה זו קשה להלמה

²² 'אלהים אל דמי לך', ראו: הברמן, עמ' ע.

²³ הברמן, עמ' לא. על השהייה במחיצת עשרת הרוגי מלכות

ראו: ולנר; גולדין, עמ' 84-86, 157-158.

²⁴ גולדין, עמ' 99-102.

לאור תיאוריו את חיי האושר בגן עדן.²⁵ האם הסתייג עמנואל ממות קדושים? גם מסקנה זו קשה לקבל לאור המקום הנשגב שהעניק לר' עקיבא ולעשרת הרוגי מלכות בגן עדן.²⁶ האם קשה היה למשורר להאמין שאנשים ביצעו מעשים כאלה בנפש חפצה בלא שהטילו ספק בצדקת התנהגותם? לדבריו הם התלוננו: 'שְׁמַרְנוּ מִשְׁמֶרֶת אֲדָנֵי וְהִלְכְנוּ אַחֲרֵינִית / וְיָמָּה בָּצַע כִּי שְׁמַרְנוּ וְכִי הִלְכְנוּ קִדְרָנִית'. האם ראה בהם שחצנים שבטחו יותר מדי על שכרם המובטח להם, ואחר כך התאכזבו ששכרם לא היה שווה את המחיר ששילמו? או שמא ביקר כאן עמנואל לא את מעשה קידוש השם עצמו, אלא את הצורה שבה ביצעו אותו, היינו התאבדות או רצח במקום מוות סביל?²⁷ לעת עתה קשה לתת תשובה חד-משמעית על שאלות אלו. אך נראה שבדברי עמנואל השתקפו תמורות שפקדו את יהדות איטליה בשלהי המאה הארבע עשרה.

ג

יש אירוניה מסוימת באופייה של המסורת היהודית האיטלקית. מחד גיסא הייתה זו מסורת תוססת ומגוונת, והיא תרמה תרומה מיוחדת לכל מגמה רוחנית ואינטלקטואלית שהתפתחה בעם ישראל מאז בואם של שליחי יהודה המכבי לרומא באמצע המאה השנייה לפסה"נ עד הדורות האחרונים. מאידך גיסא לפחות במישור ההלכתי מעולם לא פיתחה זהות עצמאית, אלא תמיד הייתה תלויה במרכזי תרבות יהודיים אחרים.²⁸ בתחילת ימי הביניים הייתה נתונה להשפעתם של חכמי ארץ-ישראל, ומאוחר יותר – להשפעת חכמי בבל.²⁹ החל במאה השתים עשרה הייתה למרכז התורני בצפון צרפת ובמערב גרמניה

25 עמנואל הרומי, מחברות, עמ' 539-553, חוקר אחד העלה באזוני את האפשרות שזו עוד דוגמה לאופיו הציני של עמנואל.

26 שם, עמ' 540-541.

27 יצוין שכמה בתיים לפני כן תיאר עמנואל את גורלם המר של מי שהתאבדו (שם, עמ' 526); מקומם של הקדושים בתופת עמוק מזה של המתאבדים.

28 וולף, מסורת הלכה איטלקית.

29 בנופיל, בין בבל לארץ-ישראל. אמנם סולוביצ'יק השיג לאחרונה על היקף השפעתה של מסורת ארץ-ישראל על יהודי אשכנז. אולם הוא הודה שהיה למסורת ארץ-ישראל חלק חשוב בעיצוב פני יהדות איטליה בראשית ימי הביניים. ראו: סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, עמ' 321-343 ובמיוחד עמ' 341. פרטי ויכוח זה אינם משנים דבר באשר לתלות הדתית של יהודי איטליה במרכזי המזרח.

השפעה מכרעת על יהודי איטליה – שם למדו גדולי חכמי חצי האי האפניני, ובראשם ר' ישעיה די טראני (רי"ד, 1165 לערך – 1240 לערך), את שיטת בעלי התוספות בפירושו התלמוד ובפסיקת ההלכה.³⁰ גם ספר 'שבלי הלקט', מאת ר' צדקיה מן הענונים, תלמידו המובהק של רי"ד ומורו של עמנואל הרומי, מדגים תלות אינטלקטואלית זו.³¹

מצב זה התחיל להשתנות לקראת המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. אז עלתה קרנו של ספר 'משנה תורה' לרמב"ם, שלימים הפך לספר היסוד בפסיקה האיטלקית.³² כפי שתיאר ישראל משה תא-שמע, עלייה זו הייתה פועל יוצא של השתרשות משנתו הפילוסופית של הרמב"ם כמה עשורים קודם לכן.³³ משנתו ההלכתית של הרמב"ם הלכה והתבססה בקרב יהודי איטליה, על חשבון התלות בחכמי אשכנז, שלהם כשלעצמם החלה באותה עת תקופת ירידה ממושכת.³⁴ התהליך הגיע לשיאו במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, והרב יוסף קולון (מהרי"ק, 1420–1480) הפטיר אז 'כי בכל מדינות הלועזים נוהגים מנהגים על פי הרמב"ם'.³⁵

נראה לי שיש להבין את יחסו של עמנואל הרומי למעשי קידוש השם באשכנז על רקע תמורה זו. עמנואל היה תלמיד נלהב ביותר של כתבי הרמב"ם וחבר בחוג הפילוסופים שפעלו לפרש ולהפיץ את משנתו. הוא היה איש שיחו של זרחיה בן שאלתיאל חזן ובעל בריתו נגד הפרשנות המימונית השמרנית של הלל מוורונה, ואף חיבר איגרת פולמוס נגד הלל מוורונה.³⁶ השפעתו של הרמב"ם ניכרת בכל כתביו של עמנואל, ומתקבל מאוד על הדעת שבאה לידי

30 תא-שמע, הרי"ד וביזנטיון; תא-שמע, רי"ד וספרו.

31 הדברים מתאשרים מרשימת המקורות שהביא בובר במבוא למהדורתו לספר. ראו: שבלי הלקט, עמ' 8–22. ראו גם: תא-שמע, שבלי הלקט.

32 השו"ת: תא-שמע, קבלת משנה תורה; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 165–169.

33 תא-שמע ציין שתהליך זה היה מיוחד במינו. בכל מקום אחר הגבירה קבלת 'משנה תורה' את העניין בהגותו של הרמב"ם, והעניקה לה לגיטימציה, ואילו באיטליה קרה ההפך. ראו גם וולף, הערצה ואפתייה.

34 וולף, עצמאות וכפיפות.

35 שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' מט, עמ' 249.

36 ירדן פרסם את האיגרת מחדש. ראו: עמנואל הרומי, מחברות, עמ' 557–558. אשר לאוריינטציה המימונית המובהקת של עמנואל ראו: שם, עמ' לד–לז; עמנואל הרומי, פירוש למשלי, עמ' 21–31; רביצקי.

ביטוי גם ביחסו לגדרות של קידוש השם. שיטת הרמב"ם בנושא זה ידועה:³⁷ יהודי שמתבקש להמיר את דתו וְלֹא יִיהָרַג, 'יִיהָרַג וְאֵל יַעֲבֹר'; קידוש השם הוא מעשה סביל, ואסור ליהודי לשלוח יד בנפשו, קל וחומר בן בנו של קל וחומר – להרוג מישהו אחר כדי למנעו מהמרה. לפי הגדרת הרמב"ם, רבים היו המקרים שבהם מתו יהודי אשכנז במקום להיכנע לנצרות (ולו למראית עין), בעוד שעל פי ההלכה הצרופה לא היו אמורים לבחור במוות. מסקנתו ב'משנה תורה' חד־משמעית: 'וכל מי שנאמר בו יעבור ואל ייהרג ונהרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו'.³⁸

אם כן דבריו של עמנואל היו אבן דרך בתהליך ההתרחקות של יהודי איטליה מעולמה הרוחני של יהדות אשכנז בימי הביניים. התלות בתרבות האשכנזית שתוארה לעיל הקיפה את הספרות ההלכתית של יהודי צרפת וגרמניה וגם מרכיבים מרכזיים בתפיסת עולמם הדתית. דוגמה לכך היא עקרון סמכות המנהג, שלפיו כמעט כל מה שנהוג היה בקהילות הקדושות, נחשב נורמטיבי.³⁹ חכמי איטליה, כמו אחיהם שמעבר לאלפים, קידשו את המנהג מעל ומעבר למעמדו במסורות אחרות.⁴⁰ נקודה זו חשובה כאן מפני שדווקא עמדה זו היא אשר עמדה ביסוד סירובם של חכמי אשכנז לבקר את מעשי הקדושים שלכאורה סטו בגבורתם העילאית מהגורמה ההלכתית.⁴¹ העובדה שעמנואל הרשה לעצמו לרונן את מקדשי השם לתופת, מעידה שכבר לא היה שותף לאותו יחס של כבוד ויראה למנהגי הקדושים באשכנז, שזכו להערכה

37 סולוביצ'יק, הלכה ותמורה, עמ' 208; סולוביצ'יק, הלכה והרמנויטיקה, עמ' 80-82.

38 רמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה ה, ג. הרמב"ם גם השתמש בעניין זה רק בלשון נפעל לכל אורך 'איגרת השמד'.

39 בעקבות מחקריו של כ"ץ הפכה נקודה זו למעין 'זיל קרי בי רב' בספרות המחקר. לאחרונה הביע סולוביצ'יק הסתייגות ממנה. לדעתו התנהגות זו הייתה מוגבלת לקידוש השם (הנדון כאן) ולהלכות סתם יינם. ראו: סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, עמ' 362-365.

40 תשובות הרי"ד, סי' כח, מז, נד; שבלי הלקט, סי' ט, כג, כח. מנגד לא היסס רי"ד לצאת בתוקף נגד מנהג שלא היה אפשר לבסס אותו. השו"ת תשובות הרי"ד, סי' לא, סב. למקרה האחרון ראו בהרחבה: תא־שמע, הרי"ד וביזנטיון.

41 כדבריהם המפורסמים של בעלי התוספות: 'דחס ושלום שנפסוק עבודת כוכבים יעבור ואל יהרג' (עבודה זרה נד ע"א, ד"ה 'הא בצניעא'). ראו: כ"ץ, עמ' 91; ברגר, כ"ץ על יהודים ונוצרים, עמ' 45.

מצד אבותיו באיטליה.⁴² נראה לי סביר שדבריו בנושא כה רגיש מלמדים על שקיעת מסורת אשכנז כגורם מכונן ביהדות איטליה, ואת תפיסת מקומה על ידי הנשר הגדול מפסטאט.

מוגון בזכויות יוצרים

⁴² ייזכר שהריטב"א ביסס את שתיקתו בשאלה זו על יחס הכבוד שרחש לרבנו תם ('שכבר הורה זקן'), ותו לא.

קיצורים ביבליוגרפיים

- בונפיל, בין בבל לארץ-ישראל
 בונפיל, הרבנות באיטליה
 בן-גדליה
 בראשית רבה
 ברגמן
 ברגר, כ"ץ על יהודים ונוצרים
 ברגר, ממסעי הצלב לעלילות דם גולדיון גרוסמן, הרקע התרבותי והחברתי
 גרוסמן, שורשי קידוש השם
 הברמן הוס
 הקר וולף, הערצה ואפתייה
 וולף, מסורת הלכה איטלקית וולף, עצמאות וכפיפות
 ולנר חידושי הריטב"א עבודה זרה
 יובל
 כהן
- ראובן בונפיל, 'בין בבל לארץ ישראל', שלם ה (תשמ"ז), עמ' 1-30
- ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט מתניה בן-גדליה, 'חכמי שפייר בימי גזירות תתנ"ו ולאחריהם', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז
- מדרש בראשית רבה, א-ג, מהדורת יהודה תאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה
- דבורה ברגמן, 'שיטת עמנואל ומקומה בתולדות המטריקה העברית', תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 413-452
- David Berger, 'Jacob Katz on Jews and Christians in the Middle Ages', Jay Michael Harris (ed.), *The Pride of Jacob: Essays on Jacob Katz and His Work*, Cambridge 2002, pp. 41-63
- , *From Crusades to Blood Libels to Expulsions: Some New Approaches to Medieval Antisemitism*, New York 1997
- שמחה גולדיון, עלמות אהבוך, על-מות אהבוך, לוד תשס"ב
- אברהם גרוסמן, 'בין 1012 ל-1096: הרקע התרבותי והחברתי לקידוש השם בתתנ"ו', יום-טוב עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 55-73
- , 'שורשיו של קידוש השם באשכנז הקדומה', ישעיהו גפני ואביעזר רביצקי (עורכים), קדושת החיים וחירוץ הנפש: קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 99-130
- אברהם מאיר הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת², ירושלים תשל"א מתי הוס, 'הבדיון ומעמדו במקאמה העברית: יהודה אלחריזי ועמנואל הרומי: המשך או תמורה?', תרביץ סז (תשנ"ח), 351-378
- יוסף הקר, 'לגזרת תתנ"ו (1096)', ציון לא (תשכ"ו), עמ' 225-231
- Jeffrey Robert Woolf, 'Admiration and Apathy: Maimonides' *Mishneh Torah in High and Late Medieval Ashkenaz*', Jay Michael Harris (ed.), *Be'erot Yitzhak: Studies in Memory of Isadore Twersky*, Cambridge 2005, pp. 427-453
- יוסף ג'פרי וולף, 'האומנם מסורת הלכה איטלקית?' סידרא י (תשנ"ד), עמ' 57-59
- , 'עצמאות וכפיפות בפסיקה האשכנזית בשלהי ימי הביניים', זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל-אביב 1997, עמ' 293-303
- אלתר ולנר, עשרת הרוגי מלכות במדרש ובפיוט, ירושלים תשס"ה
- חידושי הריטב"א: מסכת עבודה זרה, מהדורת משה גולדשטיין, ירושלים תשל"ח
- ישראל יובל, 'הנגמם והקללה, הדם והעליה: מעלילות קדושים לעלילות דם', ציון נח (תשנ"ג), עמ' 33-90
- Jeremy Cohen, *Sanctifying the Name of God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade*, Philadelphia 2004

י"ץ	יעקב כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תש"ך
ליכטנשטיין	יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, המאבד עצמו לדעת: היבטים הלכתיים, היסטוריים והגותיים, בני ברק תשס"ח
לסקר	דניאל י' לסקר, 'מקרבן לרוצח: יחסי יהודים-נוצרים בימי הביניים: היסטוריוגרפיה בראי מדינת ישראל', ציון עד (תשס"ט), עמ' 95-108
מרקוס	Ivan J. Marcus, 'From Politics to Martyrdom: Shifting Paradigms in the Hebrew narratives of the 1096 Crusade Riots', <i>Prooftexts</i> 2 (1982), pp. 40-52
סולוביץ'יק, היין	חיים סולוביץ'יק, היין בימי הביניים: יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח
בימי הביניים	Haim Soloveitchik, 'Halakhah, Hermeneutics, and Martyrdom in Medieval Ashkenaz', <i>Jewish Quarterly Review</i> 94 (2004), pp. 77-108, 278-286
סולוביץ'יק, הלכה והרמנויטיקה	—, 'Religious Law and Change: The Medieval Ashkenazic Example', <i>AJS Review</i> 12 (1987), pp. 205-222
סולוביץ'יק, הלכה ותמורה	ספר חסידים ² , מהדורת יהודה וויסטינעצקי, פרנקפורט ע"נ מיין תרפ"ד
ספר חסידים	יוסף סרמוניטה, 'יהודה ועמנואל הרומי: ראינואלים שטופו אמונה מיסטית', משה חלמיש ומשה שוורץ (עורכים), התגלות, אמונה, תבונה, רמת-גן תשל"ו, עמ' 54-70
סרמוניטה	מחברות עמנואל הרומי ² , מהדורת דב ירון, ירושלים תשמ"ה
עמנואל הרומי, מחברות עמנואל הרומי, פירוש למשלי	ספרי משלי עם פירוש עמנואל הרומי, מהדורת דוד גולדשטיין, ירושלים תשמ"א
קאסוטו	משה דוד קאסוטו, דאנטה ועמנואל הרומי, תרגום מנחם דורמן, ירושלים תשכ"ז
קנרפוגל	Ephraim Kanarfogel, 'Halakha and Metziut (Realia) in Medieval Ashkenaz: Surveying the Parameters and Defining the Limits', <i>Jewish Law Annual</i> 14 (2003), pp. 193-224
רביצקי	אביעזר רביצקי, 'על מקורותיו של פירוש משלי לעמנואל הרומי', קרית ספר נו (תשמ"א), עמ' 726-739
רמב"ם	ר' משה ב"ר מימון, משנה תורה, מהדורת שבתאי פרנקל, א-ז, בני ברק תש"ע
שבלי הלקט	שבלי הלקט השלם: כולל פסקי דינים והלכות, חברו רבינו צדקה ב"ר אברהם הרופא, מהדורת שלמה בובר, וילנה תרמ"ז
שו"ת מהרי"ק החדשים	שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים לרבינו יוסף קולון, מהדורת אליה דב פינס, ירושלים תשמ"ד
שיטת הקדמונים	שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, א-ג, מהדורת משה יהודה בלוי, ניו יורק תשכ"ט-תשנ"א
שפיגל	שלום שפיגל, 'מאגדות העקידה', שאול ליברמן (עורך), ספר היובל לאלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' תעא-תקמז
תא-שמע, הרי"ד ובינטיון	ישראל משה תא-שמע, 'הרב ישעיה די-טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ ישראל', שלם ד (תשמ"ד), עמ' 409-416
תא-שמע, התאבדות ורצח	—, 'התאבדות ורצח הזולת על קידוש השם: לשאלת מקומה של האגדה במסורת הפסיקה האשכנזית', יום-טוב עסיס

- ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה
ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 150-156
- תא-שמע, קבלת
משנה תורה
- Israel Moses Ta-Shma, 'The Acceptance of Maimonides' Mishneh
Torah in Italy', *Italia* 13-15 (2001), pp. 79-90
- תא-שמע, רי"ד וספרו
- , 'רבי ישעיה די טראני וספרו תוספות רי"ד', מחקרי תלמוד
(תשס"ה), עמ' 916-943
- תא-שמע, שבלי הלקט
- , 'ספר שבלי הלקט וכפיליו', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' לט-נא
- תשובות הרי"ד
- תשובות הרי"ד
- תשובות מהר"ם
- ר' מאיר מרוטנבורג, תשובות, פסקים ומנהגים: אוסף שלם מתוך
ספרי דפוס וכתבי יד לפי סדר השלחן ערוך, א-ד, מהדורת יצחק זאב
כהנא, ירושלים תשי"ז-תשל"ז
- מרוטנבורג